

Fekete Sándor

Az ötödik pecsét erkölcsi döntéshelyzetei¹

Sánta Ferenc az 1945 utáni magyar prózairodalom egyik legjelentősebb és legérdeke-
sebb képviselője. Bár kiadott műveinek száma viszonylag csekély, ismertségük és
népszerűségük annál nagyobb. Pályakezdő írásaitól fogva mindig ugyanazok a témák
foglalkoztatták: az ember erkölcsi felelőssége, az egyén és a társadalom viszonya, va-
lamint a társadalom maga. Ezek alkotják a magvát számos novellájának és három tör-
ténelmi-bölcseleti regényének: *Az ötödik pecsétnek*, a *Húsz órának* és *Az árulónak*.

Sánta műveinek jellegzetessége, hogy a realista cselekményírás mögé szándékol-
tan filozófiai mondanivalót rejt, ami bizonyos ellentmondásossághoz vezet. Szinte min-
dig a szegény, szenvedő nép világát elemzi: szembenállását az elnyomó hatalommal,
a nyomort és éhezést tűrő, folyton az erősebbek kegyetlenkedését elviselni kényszer-
rülő embereket, akik igyekeznek a romlott világban is megőrizni erkölcsi tisztaságukat.
A társadalom elvont valósága kerül összeütközésbe az egyén gyakorlati valóságával
– az ellentét kibékíthetetlen, az egyén mindig alulmarad a küzdelemben. Különösen
intenzíven foglalkoztatja őt a fasizmus embertelensége, amelynek borzalmaival – rész-
ben saját tapasztalatairól írva – nagyon sok művében ábrázolja megrázóan, így *Az ötö-
dik pecsétben* is.

Dolgozatomban etikai irányregényként elemzem Sánta művét. Azonban nem sza-
bad megfeledkeznünk arról, hogy itt a fogalomnak nem a hagyományos megnevezé-
sét tartom szem előtt. Az író nem tűz ki valamilyen közvetlen politikai-társadalmi célt
maga elé regénye megírásakor. Sőt, határozott állásfoglalás, agitatív szándék sem jel-
lemzi. Azonban nem lehet figyelmen kívül hagynunk a regényre megfellebbezhetetlen-
ül jellemző társadalmi látásmódot, továbbá azt aényt sem, hogy Sánta a lelkiismeret
mellett áll ki döntéseink meghozatalának eredőjeként, s olyan viselkedésmo-
delleket állít az olvasó elé, melyek ugyan nem követendő mintaértékűek, ám mindenképpen
állásfoglalásra (s ezzel együtt döntésre), cselekvésre készítenek.

Az ötödik pecsét történelmi háttere központi jelentőségű. A regény fő mondanivaló-
ja egy „korántsem véletlen helyzetben” fogalmazódik meg, az üzenet mögötti „díszlet-
ként” a fasizmus magyarországi végnapjai állnak. A mű esszenciája pedig nem más,
mint Gyurica példázata, s ennek következményei az elmélet és a gyakorlat síkján.
Rendkívül érdekes hármasságnak lehetünk tanúi ennek kapcsán a műben: az említett
történet ugyanis nem csupán fikció, hanem több szempontból parabolának is minősít-
hető, s ráadásul ezen kettősség valóságra vonatkozása a harmadik pillér. A regényben
tudatosan végigvonul a fikció- (a valóságban nem létező helyzet feltételezése, amely
azonban a valóság pontosabb megismeréséhez vezethet) és a parabola-jelleg (példá-
zat, példabeszéd; erkölcsi célzatú jelképes tanító elbeszélés) dualitása, egymásra ha-
tása, sőt ezek véleményünk szerint kölcsönösen kiegészítik egymást.

Különösen szerkesztett, modern regényt veszünk a kezünkbe, amikor *Az ötödik pe-
csétet* olvassuk. Viszonylag rövid terjedelmű, mint Sánta többi műve is, és azokhoz

¹ E dolgozat sokat köszönhet Hell Judit észrevételeinek.

hasonlóan sokkal drámaibb a klasszikus regényeknél. A cselekmény maga szűk időbeli keretek között zajlik: két éjszaka és két hajnal alatt játszódik le minden, amiről az író szól. A hangsúly a szereplők monológjain és dialógusain van, azokon keresztül ismerjük meg gondolataikat és világnézetüket, hogy ezáltal véleményt tudjunk alkotni elképzeléseik helyességéről, illetve helytelenségéről. Az író szinte egyáltalán nem kommentál, nem mond véleményt, és a mű értelmezéséhez csak magát a szöveget adja segítségül. Szerkesztésében gyakran él tömörítéssel, fontos információkat rejt egy-két elejtett szóba vagy jelentéktelennek tűnő mondatba. Ennélfogva sajátosan drámai jellegű alkotás *Az ötödik pecsét*, és leginkább a középpontos drámatípus jegyeit mutatja: a középpont, amelyhez a hősök viszonyulnak, Gyurica mester parabolája Tomocezuskakatitiról és Gyugyuról. A drámai jelleget erősíti az is, hogy a cselekmény jelenetekre van bontva, egy-egy jelenet egy-egy fejezetet alkot, és ezek önmagukban helyszín és téma tekintetében egységesek.²

Különös figyelmet szentel Sánta a szereplők gesztusainak, mozdulatainak, a négy főhős párbeszédeiben pedig az általuk használt nyelvi töltelékelemeknek. Mindegyiküket hiteles személyiséggel ruházza fel az író, s ennek eredménye a regény nagyfokú valószerűsége.

A történet egy ködös, hideg őszi éjjel kezdődik, 1944 végén – amint később kiderül. A külső világ ridegségével szemben áll annak a kocsmának az otthonossága, ahol a négy főhős beszélget. A társalgás jórészt hétköznapi, érdektelen, vagy legalábbis annak tűnő dolgokról folyik. Az író az ehhez hasonló késleltetésekkel fokozza a feszültséget végig a regényben, így emeli ki az utolsó fejezetbeli tetőpont drámaiságát. A későbbiekből kitűnik, hogy a II. világháború harcai zajlanak „kint”, és hogy a hősök határozottan elutasítják a kor embertelen borzalmait. De az is világossá válik, hogy félnek – különösen a könyvügnök –, így gyorsan témát váltanak, elhessegetik maguktól a szörnyűségeket és folytatják előbb megkezdett társalgásukat.

A második fejezet központi eleme Gyurica példázata (89–105.). Ennek lényege a következő: van valahol a Lucs-Lucs nevű sziget, amelyet vademberek laknak, és amelyen egy Tomocezuskakatiti nevű nagyfőnök uralkodik. Dúsgazdag, csak a végtelen jólétet ismerő úr, de a humánus ember szemével nézve iszonyúan kegyetlen: kinozza és eltíporja alattvalóit, és ha úgy tartja kedve, megcsönkítja szolgáit. De ő mindezt teljesen normálisnak tartja, így nem bántja lelkiismeretét saját barbársága: „korának erkölcsé szerint cselekedett”. Másrészt él a szigeten egy Gyugyu nevű rabszolga is. Urai úgy kegyetlenkednek vele, ahogy akarnak, azt is megtiltják, hogy gondolatai legyenek, nem engedik meg, hogy bármilyen tulajdonnal rendelkezzen, és még a családjától is elválasztják. Kivágják a nyelvét, kiszúriák a szemét, az urak belétörlik a lábukat, de

² Sánta Ferenc regényeinek drámaisága teljesen tudatos. Erre talán az a legjobb bizonyíték, hogy történelmi irányregényéből, *Az áruólól — Éjszaka* címen — írt drámaaváltozatot is, amely majdnem szó szerint megegyezik a regénnyel. *Az ötödik pecsét* esetében pedig leginkább az a tény igazolja ezt, hogy (Fábrí Zoltán rendezésében, kiváló színészekkel) film is készült belőle, amely úgy tudta átvenni az egész művet, hogy alig tér el az eredetitől. Amikor eltér, akkor többnyire azért teszi ezt, hogy érthetőbbé tegye a párbeszédet (például a két nyilas beszélgetése közben a civilruhás megemlíti Ortega *A tömegek lázadása* című írását), vagy hogy a kevés írói kommentárban érzékeltetett hangulatot megjelenítse a filmben (például egyszer egy légiriadó zavarja meg az első fejezet kocsmái beszélgetését). Érdekes új motívum a filmben, hogy Király a borjúszeget egy Bosch-albumért cserébe kapta (a regényben egy Czuczor–Fogarasi-szótárért), és többször be is vágnak egy-egy részletet a művész híres festményéből, *A pokolból*, amely *A gyönyörök kertje* triptichon jobb oldali szárnyán található. Bosch rémálomszerű látomása és a kínok, amelyeket az elkárhozott lelkek szenvednek az alvilági szörnyetegektől, igen alkalmasak az iszonyatos földi valóság képszerűvé tételére.

ő, nyomorult rabszolga ezt mind eltűri, mert vigasztalja a tudat: bármennyire is megalázták, ő „ment maradt a büntől”. Gyurica Kovács úrnak mondja el a történetet (ami persze valamennyiükhöz szól), majd választás elé állítja: ha rövidesen meghalna és dönthetne, hogy Tomoceuszkakatitiként vagy Gyugyuként akar utána újjászületni, melyiket választaná?

A példázat megszólaltatásával kezdődik a beszélgető kisközösség megismerésének második szintje. Maga a példázat egészen új fénybe állítja Gyuricát – aki addig csak „rosszmájú” megjegyzéseket tett –, s a történet elhangzása után kinek-kinek válaszolnia kell a kérdésre. A regény alakjai eddig csevegtek. Most gondolkodni kényszerülnek: értelmezni az életet.

A regény első szerkezeti egysége, az expozíció, a bevezető kocsmai beszélgetés volt. A szereplők megismerésének ezen az első szintjén az író az átlagember típusát vázolta fel a maga mindennapi életében. A második egység két részre tagolódik: a példázat elhangzása után a kisközösség együttesen nem tud dönteni, majd magában mindenki válaszol a kérdésre. A szereplők megismerésének ezen a második szintjén tehát már a típuson belüli egyéniségekkel ismerkedünk, a szereplők itt különülnek el igazán egymástól. Az ezután következő és a lezáró egység a szereplők megismerésének harmadik szintjét fogja szolgálni. Választ kapunk arra, hogy a teoretikus, absztrakt filozofálás közben megfogalmazott válasz miként módosul a mindennapiságból kiemelkedő, konkrét egyéni élethelyzetben. Ez teszi lehetővé a szereplők igazi megismerését, hiszen itt cselekedniük kell. Legbensőbb tulajdonságaik így mutatkoznak meg.

A tizedik fejezetben éri el *Az ötödik pecsét* cselekménye a tetőpontját. A négy főhős a nyilas párház egy zárkájában fekszik, összeverve, megkínózva. Kovács mester nincs tudatánál, a lelki terror következtében teljesen megzavarodott. A többiek hozzá képest még jól vannak, és arról beszélgetnek, hogy mi várható ezután. Béla kolléga tisztán látja a helyzetet: csak akkor menekülhetnek meg, ha bocsánatot kérnek fogvatartóiktól, ha behódolnak nekik. Ő viszont nem hajlandó feladni a becsületét, csak hogy mentse a bőrét, és ennek az igazságáról próbálja meggyőzni Svungot is, aki komolyan reménykedik a megmenekvés lehetőségében. Összességében reálisan mérlegelnek: vagy meghalnak, vagy pedig megalázkodnak, és akkor élhetnek tovább, de végleg elveszítve az önbecsülésüket, és így életük értelmét is.

Ebben a helyzetben kell cselekedniük. Választaniuk kell a gyakorlatban, hogy megpofoznak-e egy félholtra vert ártatlan ellenállót (s ezzel megmenekülnek), vagy pedig, követve az alapvető humanista normát, nem „szennyezik be a kezüket” (s így csupán a valószínűsíthető halál marad számukra). Mindhárman az emberiség mellett döntenek (Gyurica magatartását a későbbiekben elemzem), megcáfolva a példázatra adott elméleti okfejtésüket. A halál ugyanis Gyugyu sorsa, az alapvető erkölcsi szabályok melletti kiállás választása.

A regény értelmezése csak a befejezés mentén kísérelhető meg. Beláthatjuk, hogy a végső választás kedvéért született meg az egész történet. Innen, a befejezés felől nézve válik erőteljesen sugárzóvá a regény erkölcsi tanítása, s a felfelé ívelő, csattanóra sűrűsödő szerkezet ezt csak erősíti.

Az ötödik pecsét címének ihletője a bibliai Jelenések könyve, azon belül is a pecsétek feltöréséről szóló rész. A párhuzam a regénnyel nyilvánvaló: Béla kolléga, Király és Kovács mind saját hitükért halnak meg, azért, ami szerintük helyes és megfelel őszinte meggyőződésüknek, a humanizmus alapvető, megfellebbezhetetlen normáinak. Meddig lesz ez így, meddig lehet úrrá a jón a rossz, a tisztességesen a tisztességtelen,

az emberségesen az embertelen? Az *ötödik pecsét*ben az igazi kérdés éppen az, hogy ki/mi képviseli a felsőbb erkölcsi törvényt a modern világban, ahol „isten meghalt” és „minden egész eltört”?

Az „új istent”, az objektív erkölcsi rend széthullása utáni etika új, szubjektív viszonyítási pontját Sánta Ferenc az emberi lelkiismeretben találja meg. Az „ismeretlen isten” többszörösen is az: képtelenek vagyunk szavakba foglalva megmagyarázni lelkiismeretünk parancsát, és gyakran nem is tudatosítjuk, hogy ez a belső erkölcsi szabályozó erő valójában a lelkiismeret. De ez az író szerint nem is fontos, nem igazoló eljárás kérdése, hogy miért tesszük a jót. A fő az, hogy az ember jót cselekedjen, függetlenül attól, hogy éppen a szocialista eszmék vagy a keresztény hit szellemében teszi ezt. Másrészt attól nem lesz helyes az aljas, önző magatartás, ha szép szavak mögé rejtik alávalóságát. Így nincs is minőségi különbség például Gyurica és a hívó Kovács cselekvése között, de a másik oldalon az ember jóságát prófétai hittel valló Keszei és az ember undorító féreg voltáról beszélő civil ruhás nyilasé között sincs.

Az *ötödik pecsét* egyik leglényegesebb kérdése: mit választhat és mit válasszon az ember a Gyurica által felvetett szituációban. Legyen Tomoceuszkakati, akinek nincs lelkiismerete, és így nem is bántja semmi, vagy Gyugyu, akinek egész élete csupa szenvedés. A kérdés csak látszólag kérdés, a rá adható válasz nyilván csak a zsarnok szerepének választása lehet, ha tényleg racionálisan dönt az ember, és önmagát sem csapja be. Valami viszont nincs rendjén ezzel a példázattal, és ezt a szereplők is észreveszik – Keszei kivételével: a parabola ugyanis műfajából adódóan egyszerűsít. A választási lehetőség irreális, a valóságban nem létező emberi személyiségeket és szerepeket tételez fel. Olyan emberek, mint amilyenek a példázatban szerepelnek, nem léteznek. A parabola keretein belül is kizár egy dolgot, amire Keszei talál rá látomásában: a társadalom megváltoztatásának, megjavításának esélyét az elnyomottaktól kiinduló forradalommal. S van még egy gond Tomoceuszkakati magatartásával: nem lenne szabad úgy viselkednie, ahogyan viselkedik. Attól, hogy a „kor erkölcsé” miatt cselekszik az ember aljasságot, ő még tudja, hogy helytelen a magatartása, és kötelessé váltóztatni rajta. Ha ezt nem teszi, akkor a korerkölcsekre való hivatkozás sem menti fel őt a bűn alól.

Mit akar mondani Gyurica ezzel a példázattal? Mint minden parabola, ez is sokféleképpen, az értelmező egyéniségétől és helyzetétől függően értelmezhető. Gyurica azért mondja el a többieknek a történetet, hogy azok gondoljanak bele saját helyzetükbe, kényszerüljenek állást foglalni a példázatban felvetett erkölcsi kérdésekben, és ismerjék fel passzivitásuk, gyávaságuk helytelenségét. Lucs-Lucs szigete azért annyira kegyetlen, mert az ott élők – mind a zsarnok, mind a rabszolga – fenntartás nélkül elfogadják helyzetüket, ugyanolyan passzívan, mint ahogy Kovácsék törődnek bele a saját koruk erkölcsé által meghatározott szerepükbe. Ha rájönnek arra, hogy a példázatra válaszként saját felfogásuk szerint csak a zsarnokság mellett szabad dönteniük – amit viszont ők maguk elítélnék –, akkor talán arra is rájönnek, hogy tenniük kell világuk embertelensége ellen, ki kell lépniük a teljes passzivitásból, az engedelmességéből. Kovács mester és a többiek idáig már nem jutnak el, túlságosan megszokták a helyzetüket ahhoz, hogy felismerjék erkölcstelenségét. Gyurica ezt már rég megtette, üldözött zsidó gyermekeket fogadott be magához, és ezzel tevékenyen szembefordult a fasiszták zsarnokságával. Keszei éppen az ellenkező pólust képviseli: felismeri a példázat korlátait – a változás szükségességét –, a valóságban viszont kiszolgálja a zsarnokokat és galád módon elárulja Gyuricáékat, mert sérelem esett rajta.

Hogyan viselkednek a szereplők a valóságban? Keszei és Gyurica magatartását az imént már értékeltük, most már csak az van hátra, hogy a másik három hőst vizsgáljuk meg, akik mind a parabola kapcsán (Tomoceuszkakatiti mellett), mind a nyilas párt-házban (a gerinctelenséget elutasítva) egyformán döntöttek. Gondolataikban nem tudták vállalni a szolga sorsát és inkább megalkudtak magukkal, amikor viszont komolyra fordult a dolog, és bizonyosságot kellett tenniük erkölcsiségükről, még közülük a leggyengébb jellem, Király úr is kész volt szembenézni a halállal. Mindhárman a szókratészi eszmét követik: inkább elszenvedik a gonoszságot, mint hogy elkövessék. Egzisztenciális döntésük alapja szilárd meggyőződésük a humánus normáinak érvényességében. Az elmélet és a gyakorlat kettősségére a regény olvasójának kell megtalálnia a magyarázatot, ha helyesen akarja értelmezni a történetet. A Gyurica feladta kérdésre először, az elvont-elméleti helyzetben valamennyi szereplő „rosszul” válaszolt. Keszei, aki a rabszolgát választotta, másnap feljeleníti a társait. A három iparos a zsarnoki lét mellett dönt, de harmadnap mégsem képesek a haldokló kommunista bántalmazására. A konkrét helyzet tehát az ember igazi énjét mutatja meg. Aki az elvont etikai vitában hősnek mutatkozna, az aljas lesz, aki pedig ott gyáva volt, az a valóságban mégis hős.

Az *ötödik pecsét* asztaltársasága mindvégig a *Hogyan kell élni?* kérdésére keresi a választ. A példázat csak két lehetőséget ismert, s Gyurica kivételével ők maguk is elfogadják először, hogy nincs több. De a regény maga nem egyszerűen parabola. Itt a tulajdonképpeni parabola egy olyan konkrét életviszonyokba ágyazott realiztikus történetbe épült be, amely a parabola ambivalenciájánál sokkal gazdagabb, s más-más reagálási lehetőségeket mutat be. Sánta azt ábrázolta, hogy milyen hatást tesz egy közösségre egy parabolikus történet. S a regényegész összefüggéseiben nyilvánvalóvá válik, hogy maga a parabola itt nem is tart igényt arra, hogy az élet egészének kifejezőjeként értelmezzük.

Az *ötödik pecsét*, és benne a sziget-példázat: jelképes történet, amely metaforikus-allegorikus eszközzel illusztrál egy bizonyos eszmét, elvont erkölcsi tanítást, de végül azt bizonyítja be az olvasónak, hogy ez a fajta elvont parabolikus gondolkodás helytelen, nem alkalmas valódi következtetések megállapítására, és csak félrevezeti a gondolkodót. Absztrakt etikai rendszert ne próbáljunk alkotni – sugallja az író –, hanem inkább arra törekedjünk, hogy egyedül szubjektumunk erkölcsi parancsolatának, lelkiismeretünknek engedelmessédjünk döntéseink meghozatalakor.

A regényíró azt vallja, hogy mi magunk vagyunk felelősek a cselekedeteinkért. Szabadon választhatjuk meg magatartásunkat, de mindig annak tudatában kell tevékenykednünk, hogy az egész emberiség előtt felelünk minden döntésünkkel. Kötelesek vagyunk individuálisan is azt tenni, ami az emberiségnek a legjobb, és mindig tudjuk – lelkiismeretünk megmondja nekünk –, mi a jó és mi a rossz. Ha szándékosan döntünk a rossz mellett, akkor követünk el bűnt. Akárhogyan is igyekeznek a rossznak elszegődött emberek megfosztani minket személyes döntési szabadságunktól, azt csak akkor veszítjük el, ha magunk mondunk le róla, ám ezt megtenni megalkuvás lenne a rosszal, ami bűn. Erre jönnek rá a hősök is Gyurica példázatának segítségével, és ezért nem hajlandók megütni a kikötött vasmunkást. Ha megtennék, bűnt követnének el, mert így azért aláznák meg őt, amiért képes volt mindvégig szabadon dönteni.

A kisközösségek kerülnek szembe a nagyközösséggel: a nagyközösség ugyanis „megfeledezett” a betartandó etikai normákról, s ilyen esetben a kisközösségekre önmaguk megőrzésének feladata hárul. Ez a baráti társaság legalábbis így vélekedik,

s hosszú ideig úgy látszik, nem gondolkodik azon, vajon miképpen fog a nagyközönség a „normális” élethez visszatérni, ha ők maguk semmit sem tesznek ezért.

Gyurica azért fordul szembe az etikusnak, tehát jónak elfogadott magatartással – konkrétan azzal az elvvel, hogy a lázadót nem szabad megütni –, mert ha nem pofozná meg őt, sorsára hagyná a gyermekeket (akikért pedig ő vállalta a felelősséget). Nem gerinctelenség hajtja ebbe az elhatározásba, és nem is az, hogy nem ismeri fel a helyes magatartást, hanem az a tudat, hogy az általa nevelt gyermekek élete függ tőle. Gyurica lényegében sokkal többet áldoz fel, mint a barátai: tisztában van vele, hogy aljasság megütnie a tehetetlen, félholtra vert ellenállót, és nem is tenné, ha nem köteleznék a gyermekek az életre. Két teljesen ellentétes lehetőség, két rossz alternatíva közül kell kiválasztania a kevésbé rosszat. A két döntés között feloldhatatlan ellentmondás rejlik: el kell döntenie, melyik az „erősebb”, illetve melyik jár kevésbé súlyos következményekkel. Dönt is, de választása a körülmények következtében nem lehet tökéletes. Gyurica ezért lelkében nagyon szenved, és vezekel: széttárja karját hazafelé tartva. Nagyon rokon ez a kép Dosztojevskijjal, akit az egzisztencialista filozófia előfutárának tekintenek, és akinek gondolatvilágában a szenvedés, a bűn és a vezeklés problémája kulcsszerepet kap.

Dolgozatomban összegzéseként nem szabad megkerülnöm azt a bevezető kérdést, hogy a regény részletes elemzése után miért sorolom *Az ötödik pecsétet* az etikai irányregények kategóriájába. Véleményem szerint a műben a hősök példázattal szemben tanúsított gondolati-gyakorlati ambivalenciája a legfontosabb. Az író hatásosan mutatja be, hogy az elméletnek nem szükségszerűen engedelmessé válnak lelkiismeretünk, annál magasabb szinten áll, s erkölcsi imperatívusként néha a „józan ész” is képes legyőzni, ha valami értékesről van szó, amelyben hinni lehet, sőt kell, s amelyért meghalni is érdemes.

IRODALOM

- EISEMANN György 1991. *Végidő és katarzis*. Budapest, Orpheusz.
 ERKI Edit 1967. „Beszélgetés Sánta Ferencsel”. *Élet és Irodalom*, május 6.
 NÁCSA Klára 1969. „Kísérlet és műalkotás”. *Kritika*, 12. sz. 7–15.
 SÁNTA Ferenc 1993. *A szabadság küszöbén*. Budapest, FSP Literátor DTP Nyomda Kft.
 SÁNTA Ferenc 1974. *Az ötödik pecsét*. Budapest, Szépirodalmi.